

Лов'як С. С., член Асоціації правників України,
здобувач кафедри цивільно-правових
дисциплін ННІ права та психології НАВС

Здійснення та виконання особистих немайнових прав та обов'язків батьків

Досліджено особисте немайнове право дитини на належне батьківське виховання та особливості його здійснення та виконання. Розглянуто складові національного законодавства міжнародні документи у галузі прав дитини.

Ключові слова: виховання дитини, право на сім'ю, особисті немайнові права та обов'язки, сімейне законодавство, неповнолітні, орган опіки й піклування.

Исследована личное неимущественное право ребенка на надлежащее родительское воспитание и особенности его осуществления и выполнения. Рассмотрены составляющие национального законодательства международные документы в области прав ребенка.

Ключевые слова: воспитание ребенка, право на семью, личные неимущественные права и обязанности, семейное законодательство, несовершеннолетние, орган опеки и попечительства.

The personal non-property right of the child to the appropriate parental education and especially its implementation and enforcement. The components of the national legislation of international instruments in the field of children's rights.

Keywords: education of the child, the right to family, moral rights and obligations, family law, juvenile, guardianship authority.

Актуальність теми. Сімейний кодекс України є основним законодавчим актом у сфері регулювання сімейних відносин. Це перший законодавчий акт, у якому дитина як правова категорія має чітко визначену вікову межу - особа до вісімнадцяти років.

Сімейний кодекс України ґрунтується на нормах Конституції України [8], Конвенції ООН про права дитини [1], Законі України "Про охорону дитинства" [2], а також інших нормативно-правових актах, що регламентують суспільні відносини в цій сфері права. Норми, що регулюють особисті немайнові права дітей, уперше з'явилися із прийняттям Сімейного кодексу України. До цього часу вони існували через правовідносини батьків і дітей. Дитина при цьому виступала виключно об'єктом батьківської турботи.

Метою даної статті є здійснення та виконання особистих немайнових прав та обов'язків батьків

Конвенція ООН "Про права дитини" розглядає дитину як самостійну особистість, наділену правом і здатну тією чи іншою мірою до самостійного його здійснення й захисту. Визначення поняття "дитина" наводиться у ст. 1 Конвенції й у ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України, відповідно яких дитиною вважається особа, яка не досягла вісімнадцяти років. А згідно з ч. 2 ст. 6 Кодексу, малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою - у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Необхідно зауважити, що визнання дитини повністю дієздатною (наприклад, надання особі повної цивільної дієздатності відповідно до ст. 35 Цивільного кодексу України) не впливає на можливість розглядати її як дитину [7, с.102].

Категорія "особисті немайнові права дитини" включає перелік прав, які мають різний зміст і цілі. До них належать: а) право жити й виховуватися в сім'ї; б) право на ім'я, по батькові та прізвище; в) право висловлювати свою думку; г) право на спілкування

з батьками та іншими родичами; д) право на свободу переміщення та на вибір місця проживання; е) право на свій захист. Сімейне законодавство забезпечує людині можливість реалізації природних прав на шлюб, на сім'ю, на материнство тощо.

Цивільний кодекс України виділяє спеціальну Книгу "Особисті немайнові права фізичної особи", яка збирає норми, що сприяють формуванню людини як особистості.

При всій багатогранності різних за суттю і призначенням суб'єктивних прав особливе місце посідають ті, що слугують вихованню підростаючого покоління. Відповідно одним із важливих особистих немайнових прав неповнолітньої особи у сфері сімейних відносин є право дитини на належне батьківське виховання, реалізація якого складає основну функцію сім'ї та сприяє міцному становленню особистості дитини, зорієнтованих на усталені моральні засади та суспільні цінності.

Так, одним із завдань сімейного законодавства (ст. 3 Сімейного кодексу України – далі СК України) [3] є забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку. Держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини (ст. 5 СК України) [3]. Так як діти ще не мають достатнього соціального досвіду, тому саме сімейне виховання дає можливість забезпечити їх нормальний фізичний, моральний, інтелектуальний та соціальний розвиток, дає змогу стати повноцінним членом суспільства та збагатити певним соціальним досвідом.

Під вихованням загалом розуміється вплив суспільства на особистість, яка розвивається. У широкому розумінні – це соціалізація, тобто процес формування інтелекту, фізичних і духовних сил людини. Виховання є цілеспрямованою діяльністю, покликаною сформувати систему якостей особистості, поглядів і переконань відповідно до виховних суспільних ідеалів. Виховання здійснюється через культуру, освіту та навчання у процесі різного виду діяльності та під впливом спадковості та середовища [4, с. 313].

Відповідно, процес виховання дитини представляє собою систему виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості, у зв'язку з чим на батьків покладається обов'язок не лише задовольняти життєво-побутові потреби дитини, але й проявляти до неї увагу, надавати моральну підтримку при вирішенні різноманітних життєвих питань, прищеплювати впевненість у собі та залучати до активної участі у житті суспільства тощо, характерною особливістю якого є його двосторонній характер, який проявляється у взаємопов'язаній діяльності вихователів (батьків або осіб, що їх замінюють) та вихованців (неповнолітніх осіб), яка спрямована на формування в останніх поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки.

Відповідно до ч. 3 ст. 151 СК України, батьки мають право обирати форми та методи виховання дитини, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства. І які, відповідно, будуть змінюватися залежно від віку дитини. Так, під методами виховання розуміється сукупність найзагальніших способів вирішення виховних завдань і здійснення виховних взаємовпливів, серед яких переважають такі методи, як: переконання, привчання, заохочення, виховання на особистому прикладі тощо. Під формою виховання розуміється стиль стосунків між батьками та дітьми: авторитарний, який характеризується суворістю щодо дітей та вимогою безвідмовного підкорення; ліберальний – характеризується терпимістю, всепрощенням батьків і демонстрацією любові до дітей; та демократичний, характеризується гнучкою мотивацією своїх дій та вчинків батьками, завдяки чому твердо досягаються позитивні вчинки дітей. Така форма виховання є найприйнятнішою, оскільки у дитині цінують не лише слухняність, а й незалежність, відчуття власної гідності, ініціативу, прислухаються до її думки та аналізують її аргументацію [4, с. 316].

Найважливішим природним правом дитини є право на життя.

Стаття 281 Цивільного кодексу України визначає право особи на життя, право на здоров'я. Держава, яка проголошує таке право, бере на себе обов'язок забезпечити здоров'я своїх громадян, особливо на момент народження, а потім охороняти його.

За ст. 288 Цивільного кодексу України особа має право на свободу. Джерелами цієї норми є положення статей 1 і 3 Загальної декларації прав людини і ст. 29 Конституції України, де закріплено, що "кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність". Свобода визначається як здатність особи діяти відповідно до своїх інтересів і мети [4].

Згідно зі ст. 3 Конституції України право на свободу поєднано з правом на особисту недоторканність. Це право належить фізичній особі взагалі, а його складовими частинами є право на недоторканність честі, гідності, житла, приватного життя тощо. Цивільний кодекс України містить загальну заборону щодо будь-яких форм фізичного і психічного тиску на особу, у тому числі й на дитину [4].

Одним із найважливіших природних прав дитини є право на сім'ю. Сім'я розглядається як засноване на шлюбі, спорідненості, усиновленні й інших формах прийняття дітей на виховання об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю життя, а також юридичними правами й обов'язками.

Відповідно до ст. 291 Цивільного кодексу України ніхто не має права втручатися в сімейне життя фізичної особи всупереч її волі.

Конвенція про права дитини (ст. 16) передбачає право дитини на сімейне життя. Отже, право на сім'ю мають усі від моменту народження. Щодо права створення сім'ї, то це право - категорія вікова. Згідно з новим Сімейним кодексом України, оскільки дитина, якій виповнилося чотирнадцять років, може сама обирати місце свого проживання, батьки не вправі вимагати примусового повернення до них дитини. Звідси випливає висновок про те, що чотирнадцятирічна особа може сама безперешкодно створити сім'ю [1].

Більшість особистих немайнових прав та обов'язків розрахована на постійне їх виконання протягом тривалого часу. І лише обов'язок матері забрати дитину з пологового будинку (ст. 143 СКУ), обов'язок батьків зареєструвати її народження і право на вибір імені дитини (ст. 146 СКУ) здійснюється одноразово (ст. 144 СКУ). Невиконання цих обов'язків є підставою для покладання на батьків відповідальності, встановленої сімейним законодавством [7, с.107-109].

Стаття 8 Конвенції, про права дитини проголошує, що кожна дитина має право на збереження своєї індивідуальності. Індивідуальними ознаками є ім'я, прізвище, громадянство. Право дитини на ім'я закріплено в ст. 146 Сімейного кодексу України. "Ім'я дитини визначається за згодою батьків. Ім'я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір'ю дитини. Дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належать мати та (або) батько. Спір між батьками щодо імені дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом" [1].

У юридичному значенні це поняття охоплює ім'я і прізвище, набуте при народженні, що передається від покоління до покоління і вказує на родинні зв'язки по батькові. Індивідуальне ім'я дитини, яка тільки з'явилася на світ, вибирають її батьки (або один із них), а по батькові та прізвище присвоюються відповідно до норм, передбачених статтями 145, 147 Сімейного кодексу України. Право на ім'я - це непорушне й невідчужуване особисте немайнове право людини, а також і природне право, яке залежить від реєстрації появи дитини в установленому порядку державою. На підставі цих мір-

кувань можна дійти висновку, що держава не дарує право на ім'я, а визнає й забезпечує його. Стаття 144 Сімейного кодексу України зобов'язує подати заяву про реєстрацію народження дитини не пізніше одного місяця від дня народження, і тому право дитини на ім'я повинно бути здійснено протягом названого строку. Право на власне ім'я надає особі юридично забезпечену можливість мати певне ім'я, вимагати від оточуючих, щоб її називали власним іменем. Інші особи не можуть користуватися цим ім'ям або привласнювати його. Прізвище дитини визначається за прізвищем її батьків.

Отже, у вузькому розумінні слова під іменем мається на увазі особисте ім'я людини, яке дається їй після народження. А в широкому значенні право на ім'я включає такі елементи:

- право особи вимагати від інших звернення до неї відповідно до її прізвища, імені, по батькові;

- право людини на зміну прізвища, імені, по батькові;

- право вимагати припинення незаконного використання прізвища, імені, по батькові.

На відміну від власного імені, прізвище й по батькові не визначаються довільно. Прізвище дитини визначається прізвищем її батьків. Як правило, діти отримують прізвище батьків, які перебувають у шлюбі. Якщо прізвище батьків спільне, таким воно буде й у дитини. Якщо батьки мають різні прізвища, в такому випадку дитині присвоюється прізвище батька або матері (за згодою батьків). За відсутності згоди це питання вирішується судом або органом опіки й піклування. Отже, на відміну від власного імені, прізвище й по батькові не визначаються довільно.

Якщо батьки не перебувають у шлюбі, а також за відсутності добровільного або судового встановлення батьківства, дитині присвоюється прізвище, яке має її мати. Прізвище батька у свідоцтві про народження дитини реєструється за прізвищем матері.

Батьки, які мають різні прізвища, можуть надати дитині подвійне прізвище, утворене шляхом з'єднання їхніх, або коли воно включає прізвище одного з батьків.

Зафіксовані в книзі актів і свідоцтві про народження ім'я, прізвище, по батькові (тричленна форма імені) мають бути точно відтворені в усіх наступних документах особи. Форма "по батькові" дитині присвоюється за іменем особи, яка записана її батьком.

Особливе місце серед суб'єктивних прав належить тим, що сприяють вихованню підростаючого покоління. Завдяки їх здійсненню вирішується проблема формування повноцінної особи майбутнього громадянина.

Право на належне батьківське виховання передбачено статтями 150-152 Сімейного кодексу України, які закріплюють обов'язок батьків щодо виховання й розвитку дитини, а також ст. 12 Закону України "Про охорону дитинства" [2], згідно з якою батьки не тільки мають право, а й зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя і праці. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання й розвиток дитини. Стаття 150 Сімейного кодексу України закріплює обов'язок батьків виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї й родини, свого народу, своєї Батьківщини. Це право забезпечує дитині можливість жити й виховуватися в сім'ї. Ось чому завданнями сімейного законодавства є захист права дитини на проживання й виховання в сім'ї.

До повноліття дитини захист її інтересів здійснюється її представниками, якими здебільшого виступають власні батьки або органи опіки й піклування. Саме органи

опіки й піклування, виходячи з інтересів неповнолітніх, мають право:

на відібрання дітей у батьків;

на подання позову про позбавлення батьківських прав;

на визначення долі дітей, батьки яких перебувають на лікуванні або відсутні з інших причин.

Дитина також має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцятирічного віку.

Здійснюючи своє право на виховання, дитина має право:

на проживання разом зі своїми батьками;

знати своїх батьків, за винятком тих випадків, коли отримання відомостей про батьків неможливе (наприклад, коли дитина була знайдена);

знати своїх батьків, навіть коли дитина усиновлена іншими особами;

на турботу, забезпечення своїх інтересів з боку батьків;

на спілкування з одним із батьків, який проживає окремо від дитини;

на спілкування з іншими членами родини, сім'ї - бабою, дідом та іншими родичами.

Суд може змінити порядок участі одного з батьків у вихованні дитини порівняно з тим, який було встановлено органом опіки й піклування, якщо один із батьків, з ким проживає дитина, чинить перешкоди тому, який проживає окремо, у спілкуванні з дитиною та в її вихованні. Зокрема, якщо він ухиляється від виконання рішення органу опіки й піклування, другий із батьків має право звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод. Суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні дитини: періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання, місце й час їхнього спілкування з урахуванням віку, стану здоров'я дитини, поведінки батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення. В окремих випадках, якщо це викликано інтересами дитини, суд може обумовити побачення з дитиною присутністю іншої особи. За заявою заінтересованої сторони суд може зупинити виконання рішення органу опіки й піклування до вирішення спору. У разі ухилення від виконання рішення суду особою, з якою проживає дитина, суд за заявою того з батьків, хто проживає окремо, може передати дитину для проживання з ним. Особа, яка ухиляється від виконання рішення суду, зобов'язана відшкодувати матеріальну й моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини [7, с.112].

Правом, що забезпечує соціальне буття людини, є право на місце проживання.

Слід зазначити, що згідно з Цивільним кодексом України місцем проживання особи вважається місце, де особа мешкає переважно постійно або тимчасово. Місце проживання має важливе правове значення в питаннях про спадщину, визнання громадянина безвісно зниклим, при оголошенні громадянина померлим. Оскільки в Україні діє загальний військовий обов'язок, то виникає необхідність реєстрації за місцем мешкання.

Відповідно до п. 2 ст. 310 Цивільного кодексу повнолітня особа має право на вільний вибір місця проживання та на його зміну. Якщо повнолітня особа може реалізувати таке право, то дитина, яка не досягла чотирнадцятирічного віку, не може самостійно реалізувати його.

Дитина у віці до чотирнадцяти років не бере участі особисто у визначенні місця проживання, хоча при вирішенні деяких проблем, що стосуються, наприклад, влаштування її у сім'ю та пов'язаних із цим питань про місце мешкання, згода дитини, яка досягла десятирічного віку, необхідна (п. 2 ст. 160 СК України) [3].

Із чотирнадцятирічного віку діти можуть самі вирішувати питання про місце свого

мешкання, якщо її батьки спільно не проживають (ст. 160 СК України). У зв'язку з цим спір про місце проживання дітей, які досягли чотирнадцятирічного віку не підлягає судовому розгляду. У той же час, якщо хтось утримує дитину силою проти її волі, батьки вправі вимагати захисту її прав і можуть подати відповідний позов до суду [3].

Спираючись на вищенаведене, можемо зазначити, що під правом дитини на місце проживання слід розуміти юридичну можливість дитини у віці до чотирнадцяти років через законних представників, а у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років - особисто, але з їхньої згоди визначати місце проживання в межах України, змінювати місце проживання, жадати від інших осіб не порушувати це право, звертатися за захистом до відповідного органу держави у випадку порушення цього права.

Як наслідок, здійснення права дитини на виховання передбачає різноманітні дії батьків, що спрямовані на духовний та фізичний розвиток дитини, формування її особистості, догляд та турботу про її стан здоров'я, а також розвиток її здібностей та влаштування дозвілля. Тобто здійснення такого особистого немайнового права, як права дитини на виховання, відбувається у разі активних дій обох сторін правовідносин: як дитини, так і її контрагента, у яких право однієї сторони кореспондується в обов'язок іншої.

На жаль, в Україні існують непоодинокі випадки неналежного виконання особами своїх обов'язків щодо належного виховання дітей. Про це свідчить моніторинг забезпечення здійснення та захисту прав дітей, який щоденно здійснюють державні структури органів виконавчої влади, інституту Президента України, Верховною Радою України, а також велика кількість вітчизняних та закордонних громадських правозахисних організацій. Усі вони наголошують на тому, що з часу незалежності України зроблена велика кількість позитивних кроків удосконалення інституту забезпечення прав дитини. Однак, невирішеними залишається ще дуже багато питань.

Судовий захист є однією з істотних гарантій забезпечення належного здійснення особистих немайнових прав дітей, в тому числі й права на належне батьківське виховання. До того ж право на судовий захист є конкретним проявом конституційного права громадян України на судовий захист прав і свобод (ст. 55 Конституції України). Це право відображає юридичний зв'язок між фізичною особою та державою, де остання бере на себе захист прав та свобод перших, утворюючи для цього спеціальний орган – суд та покладаючи на нього обов'язок по здійсненню захисту суб'єктивних прав [4].

Одним із таких способів судового захисту права дитини на належне батьківське виховання є позбавлення батьківських прав. Загалом позбавлення батьківських прав є крайньою мірою, що застосовується лише в тому випадку, коли всі інші способи впливу на порушників прав дитини вичерпані.

Загалом якщо взяти статистичні дані розгляду цивільних справ, що витікають із сімейних правовідносин, то це приблизно половина всіх справ, що розглянуті судами загальної цивільної юрисдикції. Застосування такого способу захисту прав дитини, як позбавлення батьківських прав, на практиці викликає досить багато запитань. Спробуємо, використовуючи як власний досвід адвокатської діяльності, так офіційні роз'яснення судових інстанцій, зупинитись на деяких із них.

Звертаючись до суду з будь-яким позовом, ми одразу зустрічаємось з такими питаннями, як підстави для звернення до суду та обставини, з якими ми пов'язуємо обґрунтованість позовних вимог; визначення підвідомчості та підсудності; встановлення кола осіб, що мають брати участь у судовому розгляді справи; виконання рішення суду.

Враховуючи євроінтеграційні процеси України, державні програми адаптації націо-

нального законодавства до міжнародних стандартів, доцільно б було розглянути закордонну практику застосування такого способу захисту прав дитини, як позбавлення батьківських прав. При цьому, доцільно зупинити свою увагу на підставах позбавлення батьківських прав; особах, що мають брати участь у справі; порядку позбавлення батьківських прав.

Висновки. Отже, резюмуючи викладене, слід зазначити, що стан нормативного забезпечення здійснення особистого немайнового права дитини на виховання та його захист знаходиться у вітчизняному законодавстві на досить високому рівні, що відповідає високим міжнародним стандартам захисту прав дітей.

Однак, розгляд окремих проблем правозастосовної діяльності лише доводить той факт, що замало нормативно створити механізм, основним завданням повинно стати забезпечення його роботи на практиці з неухильним дотриманням усіх міжнародних стандартів прав дитини.

Отож, народження дитини - це факт, який несе правові наслідки: права та обов'язки батьків, які врегульовані сімейним законодавством. Дитина стає носієм певних прав майнового та немайнового характеру. Особисті немайнові права дитини і батьків закріплені в СК і мають свою специфіку. По-перше, ці права позбавлені економічного змісту і не мають грошової оцінки, по-друге, вони належать усім без винятку батькам та дітям у рівному обсязі; по-третє, основна частина цих прав виникає з моменту народження людини, тобто вони є її природними правами; по-четверте, вони нерозривно пов'язані з особою їх носія.

Держава наділяє батьків певними правами та обов'язками, зазначеними в Сімейному кодексі України. Піклування про дітей, його виконання є рівним правом і обов'язком батьків. Можна дійти висновку, що батьки, здійснюючи свої батьківські права та виконуючи обов'язки, повинні враховувати думку своїх малолітніх дітей, не порушувати інтересів своїх неповнолітніх дітей. За будь-яких обставин, порушують права дитини, батьки мають позачергове право захисту інтересів своїх дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. у ред. зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21.12.1995 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021
2. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р., № 2402-III // ВВР України. - 2001. - № 30. - Ст. 142.
3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III // Офіційний вісник України. - 2002. - № 7. - С. 1.
4. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради. -1996. - № 30. - Ст. 141.
5. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. С.С. Бичкової. - 2-ге вид., доповн. і переробл. - К.: Атіка, 2010. - 896 с.
6. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року». Закон України від 5 березня 2009 року № 1065-VI // Відомості ВР України. - 2009. - № 29. - Ст. 395.
7. Чернооченко С.І. Цивільний процес України: навч. посіб. - [3-тє вид., перероб. та допов.] - К.: ЦУЛ, 2014. - 416 с. Науково-практичні коментарі до законодавства України.
8. Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини : [Монографія] / О. О. Пунда. - Хмельницький - Київ, 2005. - 436 с.